

В часи безнадійності

Клим Поліщук

Ніч і поля... Що за ніч така, справді?.. Я знав інші ночі влітку. Знав такі ночі, коли тиха тьма повільно стелиться над сонними полями і лагідно вколисує море похиленого бурями спілого жита; коли небо вгорі стане таким глибоким і темним і, наче урочиста риза великого Творця всесвіту, враз засіється зорями, які мерехтять різнобарвним промінням і розпалюють мрії на землі. Знав ночі, коли в полі ледве що шелестить колосся, на межі підпадьюмкає перепілка, а десь з далекого простору вільними згуками лине пісня косаря, який, не знаючи втоми, радіє зі своєї важкої денної праці, заки на сході не заясніє небо і не вирине з-за обрію срібний кусок місяця, а тоді, як блідий князь спокою в мовчазній і глибокій задумі в надземних висотах запишається і піде подорожувати небесними шляхами, — повільно затихне все навколо, ляже косар спати, а разом з ним тихо засне його пісня. Тоді так мило лежати під копою, і мовчки дивитися на небо, і стежити за рухом срібного місяця.

Але такі ночі можуть тільки снитися тут, в сих чужих і незнайомих полях Польщі, серед сеї страшної ночі, такої грізної своїми шумами. Як мара страшна, якоюсь безформенною масою важко лягла на землю ся ніч, і здавалося, що вона намагалася все приспати і пригнобити. Середина неба темна, аж чорна, на сході і півдні дві-три зірки злякано блимають, а на заході, в червоному відблиску пожеж, ледвещо маячів "великий Віз", якийсь такий чудний і такий зайвий. Польські поля спали смертельними снами, польські поля утворювали казку страшної ночі.

На заході, заливаючи весь небосхил, шаліли хвилі огненного моря і в огні пожеж палали села; горіли без кінця і краю поля спілого збіжжя і, як гігантські свічі, досягаючи полум'ям до небес, горіли костьоли. Котиться, гоготить, регочеться, реве червона хвиля і заливає собою весь захід... Здавалося, що червоні дракони вибралися з підземної прірви і, виблискуючи своїми огненними крильми, вирушили по землі і принесли руїну і смерть всьому живому і всім, що прагнули життя, співають пісень похоронних. На небосхилі, як зачаровані велетні, товпилися один біля другого високі стовпи рижого диму; вони метушилися, боролися і, здіймаючись вгору, билися своїми патлатими головами в червону стелю неба, і з глухим шумом падали додолу... Здавалося, що там линули на конях безумні фурії, які шаліли і без кінця безумствували.

Як зелена гадюка, підстрибнула з долу і вп'ялася в небо, десь з німецьких окопів вилетіла ракета і, підлетівши вгору, на мить освітила поле. Не встигла вона згаснути, як слідом за нею вилетіла червона, потім жовта, потім біла, а за нею знов зелена. Всі вони підлітали вгору і впивалися в небо, а потім розсипалися і згасали. Так німці подавали один одному свої гасла, що, мовляв, ніхто не спить і всі готові... Недалеко торохтів стомлено кулемет, і здавалося, що хтось недужими руками вибивав марш по старому барабанові.

А там горіли села, палали костьоли, танцювали потворливі стовпи рижого диму і

шаліла страшна ніч кривавого безумства...

Там, звідки вилітали ракети і торохтів хорий кулемет, хвилинами чулося бренькання гітари і плач скрипки, і хтось високим тенорком співав якусь незрозумілу пісню. Там німецькі окопи, і німці не думають спати. Невже їм не знайома журба і туга, що вони бриньчать своїми гітарами?.. Чує моє серце, що і в них є тоскнота, що от-от високий тенорок ввірветься і в полях чорним кажаном заб'ється істеричний плач. Ми і вони — однакові. Нас і їх обгорнула одна ніч.

Минулий день був страшніший од ночі, а через те ніхто з нас не хоче його згадувати. Цілий день, до заходу сонця, ворожа артилерія нищила наші окопи так, що ми без бою мусили залишити їх на ніч і зараз, порозбивавшись на гуртки, мовчки сиділи серед чужого поля і розпалювали свою нікчемну злобу.

* * *

"Глядіть же, хлопці, сміливо йдіть! Не посоромте себе!.. Опівночі будемо наступати!"—так говорив молодий офіцер Лісець— кий, який ще сам не дуже-то обстрілявся, бо не так давно прибув сюди з затишного тилу.—"Так глядіть же, як будемо йти, то скрадайтеся, щоб великого шуму не було і щоб дружно... А для тих, що побіжать назад або задумують уникнути атаки, там, позаду, стоїть сотня донців з налаштованими кулеметами... Чи всім зрозуміло, що я сказав?"—казав далі свою "боеву проповідь" Лісець— кий і це якось чудно і зовсім не грізно звучало в його устах. Сам він невеликого росту, з ніжним, як у жінки, лицем, з гладенько зачесаною русавою "полькою", чудно підморгуючи очима, дивився на своїх солдат таким щирим і теплим поглядом, неначе добрий пастух на свої тонкорунні вівці. Говорив він завше привітливо, а коли й сердився, то, проте, не лаявся, а викрикував: "Як дзеці! Як дурачки якіє!" Родом він був з Вільна і сам свідомий білорус, той білорус, якого так важко було стрінути на Білій Русі. Любив він писати вірші, і деякі навіть були надруковані в "Нашей Ніве", що виходила в Вільно. Його вірші були відомі й тут, бо один його вірш, змайстрований в стилі московського патріотизму, з наказу командира полку, як додаток до полкового розказу, був розісланий по всіх ротах і командах "для ознайомлення й пенія". Згодом знайшовся і композитор, який утворив відповідний словам мотив, і весь полк заспівав пісню Лісецького, а він, слухаючи, як співають, задоволено усміхався: "Як дзеці!.. Як дзеці!.." До своєї нареченої, що жила у Вільно, він писав віршовані листи і підписувався — "Твій Мінастрель"...

Жовніри любили свого молодого ротного, а фельдфебель "авторитетно" заявляв: "Ще молодий він надто і дуже необережний... Воювати, то не ціпом махати. А через його дурну сміливість і загинути можна"... Ще, між іншим, розповідали про його, що він в останнім бою, загубивши свою сміливість, залишив свою роту на фельдфебельський керунок, сам сховався в канаву. Бій для нас був невдалий, рота відступила, а ротний мало що сам не вліз німцям в руки, та, на щастя, якось поталанило йому, і він втік від німців. Жовніри з цього випадку тільки сміялись, і ніхто з них не думав обурюватися, бо останніми часами вже до всього призвичаїлися, а цей гріх мався не за одним тільки молодим ротним Лісецьким. Дехто й до генеральського звання досягнув у канаві.

Так і зараз, почувши слово "атака", всі захвилювалися, і в кожного з'явилася думка: "А коли позаду стоять донці з кулеметами, то куди ж ти, голубчику, дінешся?" Всі вже бували в бувальцях і всі добре знали, що таке атака. Знали також, що багато є серед них тих, що вже не побачать сонця, як воно зійде вранці. Стояли всі пригноблені й пригнічені. На запитання ротного, чи всі зрозуміли його слова, обізвався тільки один фельдфебель: "Так тошно, зрозуміли!" — Хтось із задніх рядів ніяково кашлянув і тихо засміявся. Ротний сердито глянув у той бік і пробурчав собі під ніс: "Як дзеці!.. Дурачки якіє!"

Потім став в переднім ряду і скомандував: "Ну, марш! З Богом вперед!.."

* * *

Коли вийшли на поле за свої окопи, то мушили розсипатися по дорозі, яка йшла Бог знає звідки і куди. Йти було важко, густа порохнеча здіймалася вгору, і дехто хорий на груди починав нестерпимо і голосно кашляти. Ще хтось спіткнувся і упав; десть хтось забряжчав казанком, а там хтось зовсім відмовляється йти — і фельдфебель голосно лаявся: "У, гадина! Холера вже тебе напала! Чортяка б тебе взяв, щоб мав тут паскудити справу! Вставай скоріше, ледащо!" Але "ледащо" і не думає вставати, й з його рота цівкою б'є густа кров. Я витер сірничка і з-під поли присвітив, щоб допомогти хорому. То був жовнір, який слабував сухотами, який майже щодня ходив в "околодок" і якому завше давали соди і гнали назад в роту. Людей використовували, як "боевой матеріал", а чи не все одно, як хто мав померти? — Хорого прийшлося самого одного покинути на дорозі, а всі пішли далі.

Німецькі окопи розгорнулися величезною підковою, а ми мали вдарити в саму середину сеї підкови. Всім було видно те, що ми самі йдемо в пастку, що нас німці візьмуть на навхресний вогонь і обійдуть з обох сторін, але мовчки йшли на певну згубу. Знали це офіцери і розуміли жовніри, але всі мушили слухатися вищого розказу. Йшло нас багато, аж цілих дві дивізії, що при інакших умовах склало б величезну і грізну силу, але зараз тільки й всього, що мушили йти тихо.

Між жовнірами пройшла чутка, що німці відступають. Звичайно, такі чутки пускаються від начальства через телефоністів і розповсюджуються серед жовнірів з метою заохотити їх до наступання. Новички піддаються і сміливіше йдуть на окопи супротивника.

Чим ближче підходили до ворожої позиції, тим більше спотикалися і тим більше бряжчали казанками. Коли вилітали ракети, то всі пригиналися до землі і тоді все поле, здавалося, було вкрите сірим камінням.

Між нашою і ворожою позицією горів маєток польського пана, куди і підійшов наш полк. Підходячи під маєток з своїми санітарами, які йшли слідом за ротою Лісецького, я боровся зі своїми споминами, які так настирливо лізли в голову. Чогось пригадувалися волинські ліси, кам'яністі береги Тетерева біля Житомира, зелений гай, шум тетерівського водоспаду, поля з синіми волошками і сивим полином, срібний туман літнього вечора і Соня, — та сама Соня, яка чітко і старанно переписувала у свій альбомчик мої вірші. Потім пригадалися минулі весни, білий цвіт черемшини за вікном

моєї кімнати і дзвінкі співи соловейків, що лунали в саду до самого ранку. Потім пригадувалися сумні осінні дні, коли жовте листя повільно спадало з дерев і журавлі летіли на південь, я прощався і кудись мав їхати, щось мав робити, чого сам не знав. Стара мати молиться і плаче перед образами... Плаче малий брат, тужить сестричка, як сирітка бідна... Всі бідні...

Сіра шинеля на мені і туга в мені. Сам один між всіма незнайомими буду вічно чужий і смішний. О, невже ж маю так і згинутися!.. Ні, ні! Цього не хочу я і не допустить Бог! Що б хто не казав, які б теорії не викладав, але ніхто не заперечить мені того, що не можна не вірити в Бога, того самого Бога, що мудрістю своєю дав всьому початок і призначив кінець. Я покірний йому і нехай буде воля його. Йду і мовчки дивлюся на огні пожеж і мовчки прислухаюся до тривожного шуму кривавих піль. По лицю течуть чогось сльози з очей, але я не втираю їх...

Чую за собою голос:

— Пан фельшар, подивіться-но он туди! — говорив санітар Савчук і показував пальцем кудись вперед, на полум'я пожежі. Смішний був цей Савчук; десь із Звягільського повіту сам; гарний і розумний, але, разом з тим, трохи наївний, він умів забавлятися казками і смішити жартами "як сонічко моргає" або "як циган коня купляє"... Весь час він крутився біля мене, так що не раз, дивуючись, я питався: "Чого ви, Савчук, все третесь біля мене?" — "А хіба я вам не подобаюся, чи що таке?" — відповідав він мені і весело сміявся так, що сміявся його, як картоплина, ніс, сміялися губи і сміялися очі. Іноді він і сумував. Сяде де — небудь в куточку, підіпре голову обома руками і щось думає.

— Чого ви задумалися? — не раз питаюся я.

— Як же мені не думати, — відповість він, — там, вдома, жінка молода і дітки сумують, а ти тут світом нудиш.

— А хіба ви жонаті?

— Авжеж, що жонатий.

— А скільки ж вам літ?

— Скоро двадцять три буде, а женився в вісімнадцять.

— Чого ж ви так рано женилися?

— Ось і маєш! А то чого ж люде женяться, хіба ви не знаєте, чи що?

Діалог на цьому закінчується, і Савчук, забувши за свою тугу, знов сміється і заклопотано турбується, щоб дістати хліба та ще й масла до чаю. Серйозним його рідко коли можна було бачити, а жартував він навіть тоді, коли зовсім було не до жартів. Але зараз, коли я озирнувся, його лице було скривлене жахом, а очі широко розкриті дивилися на огонь пожежі. Я став теж дивитися туди, де лютував огненний вихор, де серед полум'я і диму виринали чорні стіни і димарі, але нічого особливого не бачив. Савчук скрикнув: "О, з'явилося знов! Дивіться, дивіться добре!" Я знов подивився і побачив, як серед огню з'явилося щось чорне, велетенське, яке рухалось і здіймалося вгору, — щось таке, наче силует велетня-чоловіка з'явилося в червонім огні. Протираю очі і знов дивлюся і ясно бачу велетенську чорну постать людини з велетенськими

крилами, які метушливо билися в диму і хвилювали його на всі боки; чорні страшні довгі руки витягалися в наш бік, неначе хотіли пригорнути нас всіх до себе. Ще хвилину, ще один рух полум'я і видовище знялося вгору і зникло в диму.

Що таке справді? Невже галюцинації?—думав я про себе, і якось чудно стали тремтіти ноги і руки. Савчук молився... Так, це було з'явище військових ураганів, це було марево кривавих піль, це було те саме з'явище, що з'являється в млі пустині перед очима знесилених спекою подорожніх.

* * *

Підійшли до самого маєтку і через розчинені ворота увійшли в сад. Довгими алеями серед стоптаних клумб ми вийшли на городи, де були порожні окопи глибиною по пояс і канали звичайні. Тут залягли і звідси мали вдарити атакою. Все затихло і заніміло.

Я дивлюсь, як із вікон вилітає полум'я і як сиплються на клумби іскри. Гостра туга охоплює серце. В кишені щось шелестить; виймаю листа; останній лист від Соні, де вона пише, що вийшла заміж за якогось капітана, який — багатий ча— ловік, але їй не дуже-то до сподоби, бо вже старий. Машинально рву листа на дрібні шматочки і кидаю в каналу. Минуло все, нехай минає... нехай минає...

Я лишаюсь з санітарами в каналі, а всі виходять і розсипаються в "ланцюг". З грізно наїженими багнетами скрадаються — скрадаються всі. Настало декілька хвилин страшної мовчанки, яка неначе говорила, що зараз щось станеться... станеться... Десь щось загомоніло і враз вся земля загула, задвигала, затряслась, як в лихоманці: "гу... гу... гу... гу!..".

— Побігли в атаку! — каже біля мене Савчук.

Від німців вилітає ракета і на мить освітлює місцевість. Як рев моря, як крик диких звірів, виринається "Ура-а-а-а! Га-га— га!.." Страшний шум і свист навколо... Німці посипали градом куль... Треба щільніше притиснутися до землі, ближче до неї, рідної, милої притиснути свою голову і лежати так... лежати... лежати, заки не прийде смерть або не минеться "чаша сія..."

Ось біля каналу побігли якісь люди і всі в касках... Так є, німці обійшли наших... Наші пробиваються назад, біжать просто на німецькі багнети... Боже, що ж це таке!.. Савчук молиться: "Боже, будь мені грішному!.." В полях гуде гомін тривоги і шум голосів... Взяті в полон йдуть і кричать: "Братці! Прощавайте всі! Колись назад вернемся!" Стогнуть ранені: "Санітари!.. Санітари!" — Біжать в сад перелякані остатки полку.

Я вискочив з каналу і разом з Савчуком побіг на поле бою. Весь в крові лежав ротний Лісецький. Я став його перев'язувати, але це було не так-то легко зробити, позаяк обидві ноги були страшно покалічені: в ліву ногу влучила одна куля, а в праву дві, і одна з них, розривна, роздробила бедро і аж наверх вирвала шматочки кости. Слабим голосом Лісецький питався: "Далеко німці? Де мій револьвер? Скажіть мені, чи я буду мати ноги, бо без ніг не хочу жити?" Заспокоювали його: "Німці побігли, револьвер ваш біля вас, а ноги будуть здорові". Жовніри поклали його на носилки і

понесли до польового шпиталю. Ми забирали своїх ранених, а німці своїх, і так, мовчки, проходили один біля одного і нічого ворожого не було між німецькими і нашими санітарами, але тут бухнула наша артилерія, і снаряд проджеркотав над нашими головами і розірвався на німецьких окопах. Слідом за ним полетів другий і третій. Німецькі санітари скоро поховалися у свої окопи, а нас взяли на "кулемет". "Перемир'є" скінчилося, і ранені лишилися гинути. Наша артилерія і на цей раз, як і завше, вистрілила чотири рази і зацілила, а німецька лише почала "говорити". Я і Савчук бігли через сад і кудись втікали, коли над нашими головами загуло і враз вибухнуло щось... Довга гама переливних диких згуків оглушила мене майже. Я лежав на землі і слухав, як летять і рвуться навколо чемодани, і думав тільки про себе: куди сховатися, де знайти безпечне місце? Зовсім забув про Савчука і, спогадавши за його, побачив, що його десь немає. Погляд мій зупинився на окровавленому кущі малини і я побіг туди. Там на зламаних вітах куща лежав Савчук. Його ноги були загнуті під спину, руки розкинуті, груди ж уявляли собою одну криваву страшну рану, з якої витикалися білі кусочки ребер, а лице його було бліде і сповнене виразу невимовного жаху, так саме, як тоді, коли він говорив: "Дивіться-но он туди!" — Сльози стиснули за горло, вранішній сонячний промінь потемнів враз. В голові стукали думки: "Моя черга... моя черга..."

* * *

Сонце палило і пекло. Білі піски і жовті жита в полях дихали отруйливо. Ми сиділи в окопах і безнадійно лічили години... Чого мали ждати? Артилерія наша вже встигла втекти за 30 верст, а самі з багнетами нічого не зробимо. Б'є німець Ружани, то нехай собі б'є; хочеться йому перейти через Нарев, то нехай і переходить, ми все одно йому на перешкоді не станемо. Умерти з честю не можемо, так треба жити, хоч як-небудь, а треба жити. Всі хочуть жити задля того тільки, щоб їсти хліб і говорити казки, та нащо ж я маю жертвувати собою, коли я хочу жити для чогось кращого?.. Ні, я хочу жити і буду жити!.. Знов гуде снаряд і близько розривається; стіни окопу дрижать і, неждано, мить єдина і на нас падає бліндаж. Хто має право душити, коли так хочеться жити?.. Темно...

* * *

Залізні птахи кружляли в небі, а я лежав на возі і байдуже дивився на них. Це і все, що осталося в моїй пам'яті, коли мене моя доля випровадила з кривавого поля і тим скінчились часи безнадійності і години конання.

Вечорами, коли весняна легенька прохолода повіває на стомлені груди, самотній сиджу і слухаю, як десь в саду весело співають солов'ї, і не хочеться згадувати про страшну ніч в кривавих полях Польщі, не хочеться нічого думати про те, що з таким страхом і терпінням пережито тоді, як часи безнадійності знесилювали дух і виснажували тіло.

Тихим спокоєм місячного сяйва залічую рани свого терпіння і мрію, що колись, як прийде час, то настане справжній спокій на землі, і забудуться страшні ночі в кривавих полях...

м. Таганріг,

1915 р., 7 серпня